

Dieptepsychologie en opvoeding

Over de neurotisering van de ouder-kindrelatie

Leendert Groenendijk & Nelleke Bakker

Pedagogiek, jaargang 20 nr. 3, september 2000, ISSN 1567-7109 (<http://www.pedagogiek-online.nl/index.php/pedagogiek/article/view/42/41>)

Leendert Groenendijk is universitair hoofddocent Historische Pedagogiek bij de Afdeling Theoretische en Historische Pedagogiek van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Nelleke Bakker is universitair docente Historische Pedagogiek bij de Afdeling Algemene Pedagogiek en Genderstudies van de Rijksuniversiteit Groningen.

Correspondentieadres: Van der Boechorststraat 1, 1081 BT Amsterdam.

Inleiding

De geschiedschrijving van de twintigste-eeuwse Nederlandse theorie en praktijk van de opvoeding heeft ruimschoots aandacht besteed aan levensbeschouwelijke invloeden. Daarmee is echter geenszins een volledig beeld geschetst van de ideologische beïnvloeding die pedagogen en opvoeders hebben ondergaan. Met name de pedagogische vertaling van bepaalde psychologieën en kinderpsychiatrische theorieën lijkt relatief onderbelicht te zijn gebleven. En dat terwijl de psychologisering aan de opvoeding onmiskenbaar niet is voorbij gegaan.

In dit essay [\[1\]](#) staat het perspectief van de dieptepsychologie centraal. Vanaf circa 1925 verscheen een groeiende stroom al dan niet vertaalde literatuur, waarin vanuit een psychoanalytische of Individual-psychologische invalshoek alledaagse problemen als koppigheid, angst, drift, slaap- en eetstoornissen werden besproken. Deze publicaties stonden volop in de belangstelling van degenen die zich beroepshalve met het kind bezighielden: onderwijzers, huisartsen, psychiaters, pedagogen en psychologen. De hoge oplagecijfers en vele herdrukken van sommige boeken vormen er het bewijs voor. Decennia lang hebben ze bovendien sterk de leerboeken voor de diverse pedagogische beroepsgroepen en de almaar aanzwellende stroom opvoedingshandleidingen gekleurd. De voornaamste troef van de dieptepsychologie was haar claim een verklaring te kunnen geven voor afwijkend kindergedrag.

Aansluitend bij gezichtspunten uit de moderne benadering van de geschiedenis van de 'zachte' maatschappelijke sectoren bezien wij de invloed van de dieptepsychologie als een aspect van verwetenschappelijking en professionalisering van de omgang tussen opvoeders en kinderen (Jansz & Van Drunen, 1997). Onze analyse gaat niet verder dan tot omstreeks 1970, toen de groei van de invloed van de dieptepsychologie in haar tegendeel lijkt te zijn omgeslagen. Aan het betoog ligt de opvatting ten grondslag dat de pretentie van de onderzochte onderneming - namelijk profijtelijk te zijn voor kind, opvoeders en samenleving - niet klakkeloos mag worden overgenomen, maar met haar vooronderstellingen en niet voorziene 'cultuurscheppende effecten' (Imelman, 1989) moet worden geconfronteerd. Wij belichten hier vooral de psychoanalytische, dat wil zeggen de Freudiaanse en Neo-Freudiaanse variant van de dieptepsychologie. De Jungiaanse complexe psychologie heeft, afgezien van een duidelijk stempel op gangbare karaktertypologieën, veel minder invloed gehad in ons land. De door die andere afvallige Weense discipel, Alfred Adler, ontwikkelde Individual-psychologie was hier onder opvoedkundigen aanvankelijk veel succesvoller dan Freuds eigen leer. Dat had alles te maken met het feit dat de seksualiteit bij Adler en zijn succesvolle leerling Fritz

Künkel geen alomtegenwoordig verklarend motief is en een teleologie van het opvoedend handelen, iets waaraan pedagogen nu eenmaal hechten, in hun werk niet ontbreekt. Juist omdat de orthodoxe psychoanalyse voor de Nederlandse opvoedkunde lange tijd toch wel twee bruggen te ver was, roept haar latere overwicht des te meer vragen op.

De eeuw van de kinderdeskundigen

Een eeuw geleden, in 1900, werd in Europa 'de eeuw van het kind' afgekondigd: 'Niet voordat vader en moeder hun hoofd in het stof buigen voor de hoogheid van het kind, (...) zullen zij begrijpen, dat zij evenmin de macht of het recht hebben dit nieuwe schepsel wetten voor te schrijven, als dat zij de macht en het recht bezitten de banen der sterren te regelen' (Key, [1903], p. 162). De implicatie van deze proclamatie is nogal eens zo uitgelegd, dat het door Rousseau ontdekte kind nu eindelijk zijn eigen ruimte kreeg naast de wereld van volwassenen en dat het die rechtens mocht opeisen om zich in vrijheid, overeenkomstig zijn eigen aard, te kunnen ontwikkelen (Reble, 1967, p. 269). De voorbije eeuw overziend kan men deze romantische voorstelling gerust de *mythe* van de eeuw van het bevrijde kind noemen. De twintigste eeuw lijkt immers vooral die van de 'kolonisering' van het kind te zijn geworden. Te denken valt aan de versholing, pedagogisering, psychologisering en medicalisering van het kinderleven (Cunningham, 1996; Depaepe, 1998). Het kind werd object van studie, zorg en interventie door allerhande deskundigen en instanties.

In de loop van die eeuw werd een steeds fijnmaziger en omvattender zorgsysteem ontwikkeld. Niet alleen voor kinderen met aantoonbare fysieke of geestelijke handicaps (Graas, 1996), maar ook voor diegenen bij wie op het eerste gezicht dergelijke defecten niet vaststelbaar waren: een wassende groep kinderen met psychische problemen. Deze ontwikkeling kan worden beschouwd als een vervolmaking van de initiatieven die reeds in de negentiende eeuw waren gerealiseerd voor categorale groepen kinderen in residentiële settings (Dekker, 1990). Ze vormde een (psycho)logisch complement van het zorgstelsel dat voor volwassenen in het leven werd geroepen. Zo kwam een alomvattende structuur tot stand, waarin in beginsel voor iedereen - van de wieg tot en met het sterfbed - zorg voor de geestelijke gezondheid werd geboden (Keulartz, 1987, p. 48). Dit netwerk is overigens niet te beschouwen als iets dat ooit echt voltooid zou kunnen zijn, ook al was in de jaren zeventig een ongeëvenaarde graad van differentiatie en specialisatie bereikt, die bij een krimpende economie tenslotte onbetaalbaar bleek.

Aanvankelijk waren het vooral vertegenwoordigers van de medische stand die natuurlijke en beroepsopvoeders hebben geholpen alert te zijn op afwijkingen in de normale ontwikkeling van het kind. Problemen in de opvoeding kwamen ter sprake op het spreekuur van de huisarts. Deze gaf zelf adviezen of bood een behandeling, maar kon ook doorverwijzen naar meer specifieke deskundigen of instanties, zoals de Medisch Opvoedkundige Bureaus (MOB's) en de poliklinische kinderafdelingen van psychiatrische ziekenhuizen. Het eerste MOB kwam in 1928 in Amsterdam tot stand op instigatie van de juriste E.C. Lekkerkerker, die in de Verenigde Staten kennis had gemaakt met het werk van de *Child Guidance Clinics* (Van der Wurff, 1990). Dit op psychoanalytische leest geschoeide werk sloeg aan en naar goed Nederlands gebruik kon men er na verloop van tijd de verzuiling in weerspiegeld zien.

Terwijl gezinspedagogen zich lange tijd hadden beperkt tot het geven van richtlijnen voor de opvoeding van het normale kind (Bakker, 1995), voegden zij zich - met de nieuwe beroepsgroep van kinderpsychologen - vanaf de jaren dertig nadrukkelijk bij de artsen en psychiaters die zich bekommerden om de ontwikkeling van het afwijkende kind. Gezamenlijk en in onderlinge rivaliteit (Langeveld, 1956) wierpen al deze deskundigen zich op als

leidslieden-bij-uitstek om dat kind weer op het rechte spoor te krijgen. Zij presenteerden hun voorlichtende, curatieve en preventieve activiteiten als een nodig en passend antwoord op opvoedingsnood, als heilzaam voor het kind en een weldaad voor de samenleving. Vooral de komende generaties zouden profiteren van een door wetenschappelijke kennis (bij)gestuurde opvoeding en ontwikkeling.

Wat men zich niet of nauwelijks realiseerde, is dat die wetenschappelijke benadering van het kind is gebruikt om kind-onvriendelijke implicaties van maatschappelijke veranderingen te pareren. Te denken valt aan de door toenemende maatschappelijke behoeften en uit een oogpunt van burgerschapsvorming noodzakelijk geachte intensivering van de verscholing van het kind. In de loop van de eeuw werd de leerplicht over een toenemend aantal jaren uitgebreid (Boekholt & De Booy, 1987, p. 231). Het lager onderwijs werd steeds vaker voorbereidend onderwijs, hetgeen consequenties had voor de prestaties die van het kind werden gevergd. Het moest aantonen voor welk type vervolgonderwijs het geschikt was. Vooral in de groeiende middenklasse was er veel druk om zich voor het (M)ULO of zelfs de HBS te kwalificeren.

Gedurende het grootste deel van de eeuw was het onderwijs sterk intellectualistisch gericht en gebeurde het leren voornamelijk via klassikaal stampwerk. Daarbij diende het kind permanent ijver en netheid aan de dag te leggen. Ofschoon slaan door de onderwijzer in veel Nederlandse gemeenten was verboden op straffe van ontslag, zal het in de eerste eeuw helft zeker nog zijn voorgekomen. Afgezet tegen de rechteloosheid en kinderuitbuiting van de negentiende eeuw waren de kindervetten van de nieuwe eeuw een vooruitgang, maar de verplichte schoolgang kon een kruis zijn wanneer de drang om te exploreren, te experimenteren, te fantaseren en te spelen met alle macht werd onderdrukt. Het gros van de kinderen zal zich hebben aangepast aan het onvermijdelijke. Maar degenen voor wie de school een dagelijkse kwelling was, zullen gereageerd hebben met verzet of lusteloos en angstig gedrag. En het zijn deze min of meer natuurlijk reagerenden geweest die aan het begin van de eeuw tot zorgenkinderen werden gebombardeerd. De koppigen kregen het stigma 'psychopaat' en de moedelozen het stempel 'neurastheen' of 'zenuwachtig' opgedrukt. Volgens de gangbare theorie gaf erfelijke aanleg bij dergelijke pathologie de doorslag, maar ouders konden er een fatale schep bovenop doen (Klootsema, 1904; Strümpell, 1905/06).

Uiteraard waren er deskundigen die wel oog hadden voor de negatieve invloed die de dagelijkse schooldressuur en prestatiedwang op kinderen konden hebben. Ook waren er die de gevolgen onderkennen van materieel gebrek en een te kleine behuizing. Niet in de laatste plaats vanwege de psychische effecten van het schoolregime meenden vernieuwingspedagogen het kind tegemoet te moeten komen met een omgeving waarin spel en eigen activiteit werden gestimuleerd. Dat bleven lange tijd incidenten. Dergelijke vernieuwingsscholen ondervonden veel kritiek. Dreigde daar niet het gevaar dat kinderen opgeofferd werden aan de geldingsdrang van bevlogen pedagogen, die hun idealen ten koste van alles, inclusief het kind, tot een succes wilden maken?

Vooral onder invloed van artsen en psychiaters werd de schoolproblematiek geïndividualiseerd en gemedicaliseerd (Nijhof, 1978). En het waren dieptepsychologisch georiënteerde zenuwartsen die de geïndividualiseerde problemen hielpen 'verpsychologisieren'. Het lastige kind was niet langer behept met een te zwakke of verkeerd gerichte wil, maar werd geplaagd door een complex of neurose. Wat in het dominante ethisch-religieuze interpretatiekader zonde heette, werd nu ziekte. Die overgang maakte men ook in het confessionele milieu en eigenlijk liep men daarbij niet eens zo ver achter (Bakker, 1998; Van

Belzen, 1989; Van Berkel, 1990; Ter Meulen, 1988). Het dieptepsychologisch referentiekader werd deels geassimileerd in de taal waarin opvoeders eigen gedrag en dat van hun kinderen aanduiden en verklaren. Tal van dieptepsychologische concepten raakten ingeburgerd: het Freudiaanse oedipuscomplex en de castratieangst, het Adleriaanse minderwaardigheidscomplex ('mico') en de compenserende geldingsdrang, de Jungiaanse introversie en extraversie, zomede algemenere begrippen als het onbewuste, projectie, identificatie, repressie, schuldgevoelens, dwang- en angstneurosen, et cetera.

Psychiaters, maatschappelijk werkers en psychotherapeuten meenden dat er sprake was van een toename van neurotische stoornissen bij volwassenen en kinderen. Zou de samenleving ziekmakender zijn geworden of zouden zielsproblemen gewoon sneller in termen van neurosen en complexen zijn gedefinieerd? De laatste interpretatie past bij het constructivistisch perspectief dat de laatste vijf- tien jaar veelvuldig is gehanteerd bij de analyse van veranderingen in de omgang met het menselijk welzijn. Dat is zeker verhelderend, maar de samenhang met reële maatschappelijke veranderingen mag daarbij niet worden veronachtzaamd (Gomperts, 1992). Die werkten door in het kinderleven en vormden aanleiding tot afwijkend gedrag. Daarop werd dan een diagnostisch antwoord, zoals 'angstneurotisch kind', geconstrueerd. Dit soort medische antwoorden werden verzelfstandigd en gingen deel uitmaken van een classificatie van typen moeilijke kinderen die rijp waren voor behandeling. Een voorbeeld kan dit verhelderen.

Uit een overzicht van aanmeldingsredenen van kinderen bij het Amsterdamse MOB in 1946 blijken angsten en allerlei vormen van zenuwachtigheid zeer hoog te scoren. Op grond van dat jaartal zou men een uiteenzetting verwachten waarin een verband met de angstvolle oorlogsjaren wordt gelegd. De oorlog speelt in de analyse echter allerm minst een rol van betekenis. De auteur, een kinderpsychiater, meende er aan de hand van casuïstiek zelfs op te moeten wijzen dat de oorlog bepaalde psychische stoornissen niet had veroorzaakt maar slechts manifest gemaakt (Tibout, 1948, pp. 107, 147, 276). Angst werd begrepen binnen de canon van neurotische kindertypen ('het angstige kind') (vgl. Bakker, 2000).

Het neurotische kind

De dieptepsychologie heeft, zo stellen wij, de omgang van ouders en kinderen geneurotiseerd. Daarmee bedoelen we tweeërlei: dat ze die omgang als *de* bron van neurotische problemen is gaan thematiseren en dat deze daardoor een precare onderneming is geworden. Naarmate de veronderstelling van een onbewuste maar onvermijdelijke doorwerking van opvoedingshandelingen in de kindergeest ingang vond, heeft ze meer onzekerheid en krampachtigheid gegenereerd. Dieptepsychologen hebben echter ook gepoogd met pedagogische adviezen en therapie de deels zelf gecreëerde opvoedingsverlegenheid op te heffen.

Een vroege wegbereider van de nieuwe beschouwing van het kind was de gereformeerde psycholoog Antoon Kuypers. In zijn dissertatie *Het onbewuste in de nieuwere paedagogische psychologie* (1931) onderzocht hij de betekenis van de dieptepsychologie voor de kennis van de kinderziel, en wel aan de hand van thema's als koppigheid, spel, het droomleven, angst en vrees. De laatste drie waren onderwerpen waaraan in Nederland nog nauwelijks aandacht was besteed, maar waarover in het Duitse taalgebied door dieptepsychologen al veel was gepubliceerd. Nieuw was de boodschap dat de waargenomen 'kindergebreken' niet waren waarvoor men ze hield: het waren symbolische representaties van innerlijke conflicten en trauma's waarvan noch de ouders noch het kind zich bewust waren of konden zijn. Ogenscheinlijk gewone uitingen van kinderen vroegen om een deskundige duiding teneinde

neurotische ontwikkelingen te kunnen opsporen, voorkomen en genezen (vgl. Seeley, 1962, p. 196). Tegelijk vervaagde de grens tussen normaal en abnormaal. Elk kind werd een potentiële neuroticus en dus een zorgenkind (Van Schelven, 1934). Deskundigen richtten zich voortaan op preventie en behandeling van afwijkend kindergedrag (Bakker, 1993).

Deze thematische verschuiving kan men ook waarnemen in het werk van Nederlands' meest gezaghebbende pedagoog van het interbellum, Philip Kohnstamm. Ofschoon hij geldt als representant bij uitstek van de levensbeschouwelijk gekleurde variant van de geesteswetenschappelijke pedagogiek die Nederland buiten de internationale hoofdstroom van empirisch onderzoek hield, onderging ook hij de invloed van dissidente varianten van de psychoanalyse, met name die van Künkel en Paul Häberlin. Het was onder invloed van hun ideeën dat hij in zijn *Persoonlijkheid in wording* een hoofdstuk over angst bij kleuters opnam. Daarin toonde hij zich voorstander van een interpretatie die de nadruk legde op gevoelens van schuld als de bron van kinderangst. En die waren weer een onbewuste reactie op fouten van ouders. Een reden te meer, voor hem, oudervoortlichting noodzakelijk te achten (Kohnstamm, 1959, pp. 311-334).

Ook de al vroeg door psychoanalytische inzichten geïnspireerde rooms-katholieke psychiater E.A.D.E. Carp besprak in een boekje over conflicten van het kinderleven (1934) de kinderangst. Aan het exposé liet hij de opmerking voorafgaan dat het een volstrekt normaal fenomeen betrof. Toch was het van belang opvoeders toe te rusten met wetenschappelijk verantwoorde kennis over het zo alom tegenwoordige verschijnsel. In zijn uiteenzetting wordt de lezer al meteen geconfronteerd met een duiding van de kinderangst in de geest van de analyticus Otto Rank: alle angst zou teruggaan op het trauma van de geboorte (Carp, 1934, pp. 11-42). Kuypers stelde daar in zijn populaire *De ziel van het kind* een visie tegenover die later gemeengoed zou worden: het ging om angst verlaten te worden door de moeder. Opvoeding speelde in dit verband een belangrijker rol dan aanleg. Met andere woorden, ouders hadden het al of niet angstneurotisch lijden van hun kind zelf in de hand (Kuypers, 1936, pp. 104-117).

Het spel en de droom van het kind werden onder invloed van de dieptepsychologie getransformeerd in diagnostische middelen: om de diepliggende oorzaken en bedoelingen van zijn angsten en koppigheid te leren kennen en de problemen vervolgens conform het wetenschappelijke interpretatiekader te kunnen behandelen. In 1936 verdedigde Jo Veth een - onder leiding van Carp vervaardigde - dissertatie over 'spelanalyse als methode van psychologisch onderzoek en van behandeling van kinderen met neurotische verschijnselen'. Volgens de auteur, die vooral gecharmeerd was van de opvattingen van kinderanalytica Melanie Klein, was de analyse van het kinderspel een aan de droomanalyse gelijkwaardige methode om onbewuste conflicten van het kind op te sporen.

Wat aan het begin van de twintigste eeuw nog vergezocht en pure inlegkunde leek, werd op den duur een standaardinzicht: onverwerkte seksuele en agressieve conflicten zouden aan de problemen in het kinderleven ten grondslag liggen. En volgens psychoanalytisch inzicht waren die conflicten te wijten aan opvoedingsfouten van de (neurotische) ouders, met name in de cruciale oedipale levensfase van het kind (Frijling-Schreuder, 1965, pp. 56-60; Hart de Ruyter, 1955, pp. 50-62). De ontwikkeling werd bepaald door het al of niet goed oplossen van die problemen. Een overzichtswerk als *Het kind en de adolescent in de psychoanalyse* (1934) van Deman geeft een beeld van de persoonsontwikkeling als een aaneenschakeling van complexen en traumatische schokken. Ook de tussen 1930 en 1970 bij opvoeders bijzonder populaire Individual-psycholoog Fritz Künkel beschreef de ontwikkeling van kind en

jeugdige als een groei doorheen opeenvolgende crises en dikwijls catastrofaal verlopende innerlijke revoluties (Künkel, 1934).

De dieptepsychologie leerde dat elk kind een potentieel probleemkind was en dat men daarom attent moest zijn op signalen van neurotische ontsporing. Omdat voorkomen beter was dan genezen, beijverden deskundigen zich opvoeders goed voor te lichten omtrent de kunst van het opvoeden en vooral omtrent de gevaren die zij liepen kinderen geestelijke schade te berokkenen. Zo zette Künkel (1933, 1934) uiteen hoe ouders verschillende typen als introverten en extraverten, actieven ('caesars' en 'stars') en passieven ('huiskrekeltjes' en 'sufferds') in de opeenvolgende ontwikkelingsfasen een gezonde omslag konden helpen maken van ikzucht naar zakelijkheid of, 'in de terminologie van zijn leermeester Adler, van machtsstreven naar gemeenschapsgevoel. Individual-psychologen beklemtoonden dat een neuroticus een a-sociaal was, die zijn plicht jegens de samenleving verzuimde (Dreikurs, 1934).

Het hoogtepunt van de invloed van de Individual-psychologie lag in de jaren dertig (vgl. Du Preez, 1937). Maar in de jaren zestig sprak men nog steeds over 'künkelende' ouders. Een handboekje dat Künkel samen met zijn vrouw Ruth schreef, waaruit ouders konden leren hoe ze tenminste de ergste fouten konden vermijden en hun 'moeilijke' kind 'de weg naar de gemeenschap' konden helpen terugvinden, beleefde nog in 1972 zijn zesentwintigste druk (Künkel & Künkel, 1972). Maar toen had de psychoanalyse, van huis uit gebiologeerd door welhaast onvermijdelijke fouten van de pedagogie, de meer optimistische Individual-psychologie al enige tijd als interpretatiekader overvleugeld. Het zwaartepunt van de waardering voor Freuds theorie lag vanaf het begin - zoals het voorbeeld van Carp al aangaf - bij de psychiatrie, die decennialang zelfs overwegend analytisch was georiënteerd (Stroeken, 1997). Dat geldt bij uitstek voor de eerste generatie universitaire kinderpsychiaters en hun klinieken (De Goei, 1992).

In de naoorlogse periode namen de weerstanden tegen de psychoanalyse snel af. Het sterkst hadden ze geleefd onder confessionelen. Veelzeggend is daarom het feit dat uitgerekend de neo-calvinistische pedagoog Jan Waterink, die zich eerder kritisch over de psychoanalyse had uitgelaten (Bakker, 1998), in 1956 een woord van aanbeveling schreef voor een herdruk van Anna Freuds *Inleiding tot de psycho-analyse voor pedagogen*. Hij verwelkomde haar werk als een tegenwicht tegen 'allerlei excessieve geschriften uit dezelfde school'. Anders gezegd: nu de vloed niet meer te keren was, moest men uit het nieuwe gedachtegoed maar het beste zien te halen.

Op de opleidingen van kleuterleidsters, onderwijzers, maatschappelijk werkers, pedagogen, psychologen en (kinder)psychiaters werden vanaf de jaren vijftig jarenlang leerboeken gebruikt die in meer of mindere mate leunden op psychoanalytische concepten. Zodoende leerden generaties professionals dat de ontwikkeling van het kind een opeenvolging was van orale, anale, oedipale en latente fasen en werden zij sensitief gemaakt voor onopgeloste oedipale conflicten uit de kleuterperiode als kern van latere neurosen (b.v. Hart de Ruyter, 1955). De auteur van een in die jaren veelgebruikt kinderpsychiatrisch leerboek voor aanstaande onderwijsgevenden hield zijn lezers voor dat zij Freud wel dankbaar mochten zijn voor het inzicht in de betekenis van de oedipussituatie (Vedder, 1963, p. 149). Hun dankbaarheid konden ze bewijzen door er pedagogische consequenties uit te trekken.

Voor de praktijk van de kinderpsychiatrie zijn de op psychoanalytische leest geschoeide MOB's van groot belang geweest (Van der Wurff, 1989). Evenals de hele geestelijke

gezondheidszorg stonden ook die bureaus in de naoorlogse jaren sterk in de belangstelling (Westhoff, 1996). Zij kregen een rol toebedeeld in een 'cordon sanitaire' tegenover een als 'verwilderd' beschouwde jeugd. Tegelijk stonden ze aan het begin van een enorme groei. Het reeds genoemde verslag over de eerste twintig jaar van het Amsterdamse MOB staat bol van zelfvertrouwen (Tibout, 1948). In een vergelijkbaar getoonzette dissertatie naar aanleiding van het Rotterdamse MOB lezen we dat 'door een afwijkende identificatie er een van de norm afwijkende verhouding tot de maatschappij zal zijn, aangezien geweten en zelfcritiek niet normaal functioneren'. Het gevolg was een 'defecte persoonlijkheidsstructuur' waarbij 'het driftleven ongebreideld optreedt door de verminderd remmende invloed van het "ideaal ik"' (Masthoff-Vermaas, 1950, p. 34). Een soortgelijke analyse treffen we ook aan bij een van de grondleggers van de na-oorlogse orthopedagogiek van het verwaarloosde kind, F. Grewel. Ofschoon Grewel, lid van de 'sociaal-analytische werkgroep', oog had voor bredere milieuinvloeden dan alleen die van het gezin, richtte hij zijn aandacht toch primair op een neurotiserende opvoeding als oorzaak van een 'anti-sociaal Ik-ideaal' (Grewel, 1947, p. 31). Zo werd de naoorlogse maatschappelijke ontwrichting nagenoeg gereduceerd tot interne gezinsproblematiek.

Wellicht is de grootste invloed van de dieptepsychologie op het publiek uitgeoefend door het in 1950 in Nederlandse vertaling verschenen en sedertdien maar liefst 45 maal herdrukte praktische handboek *Baby- en kleuterverzorging* van Benjamin Spock. De Amerikaanse dokter verstond als geen ander de kunst zijn deels op dieptepsychologische inzichten gebaseerde ideeën over opvoeding indringend te presenteren zonder de lezers af te schrikken met jargon. Zo geeft hij een geruststellende 'oedipus-voor-beginners' uitleg in de paragraaf over kleuters die de eigen genitaliën betasten: 'Ze houden intens van degenen, die hun nastaan, en worden zelfs romantisch. De jongen van drie en een half zal verkondigen, dat hij met zijn moeder wil trouwen als hij groot is. (...) Het kleine meisjes zal op dezelfde manier voor haar vader voelen.' Op die leeftijd ontwaken de seksuele gevoelens, legt de dokter uit. Seksuele spelletjes zijn dan heel gewoon en ouders moeten er vooral niet boos over worden. Daarmee zouden ze het kind maar gevoelens van schuld aanpraten. Als een kleuter excessief onaneert, is dat een teken van angst dat er met de genitaliën 'iets zal gebeuren of is gebeurd'. Ouders doen er goed aan die angst weg te nemen, zo klinkt het onbezorgd. Bij wat oudere kinderen staan de zaken er anders voor. Als die nog frequent onaneren zijn ze 'nervuus' en moet de oorzaak van die spanning worden gevonden. Daar moest - het spreekt voor zich - een psychiater of MOB aan te pas komen (Spock, 1950, pp. 261-265).

Een speculatieve basis

Voor de definiëring van geestelijke (on)gezondheid van volwassenen en kinderen en de ontwikkeling van een daarmee verbonden zorgbeleid zijn de dieptepsychologie en daarin begrepen inzichten omtrent genese en preventie van neurotische afwijkingen van niet te onderschatten betekenis geweest. Ouders, verzorgers en onderwijzers werd geleerd een causaal psychologisch verband te zien tussen het eigen handelen en problematisch kindergedrag.

Voor aanhangers van de dieptepsychologie stond het vast dat de door deze richting gehuldigde opvattingen omtrent hetgeen het zielenleven determineerde, wetenschappelijke inzichten waren. Daarop gerichte twijfel en kritiek werden doorgaans niet serieus genomen, want afgedaan als psychologisch op te vatten weerstand (Eschenröder, 1986). In feite eisten men geloof, vroeg men een doctrinair *commitment* (Webster, 1996). Illustratief is in dit verband dat patiënten van volgelingen van de 'big three' - Freud, Adler en Jung - overeenkomstig de leer van de betreffende inspirator plachten te dromen. Wilde een

psychoanalytisch therapeut het psychisch onbehagen van cliënten kunnen behandelen, dan moesten zij hun sores leren opvatten als een neurose, die terugging op onbewuste seksuele of agressieve conflicten uit de kindertijd.

Intussen overheerst de opvatting, dat dergelijke kennis omtrent de genese van psychische problematiek een pseudo-wetenschappelijk karakter heeft (Van Rillaer, 1980; Zimmer, 1990). Wat door Freud c.s. over de kinderpsyche in relatie met de opvoeding te berde werd gebracht, was primair het resultaat van retrospectieve reconstructie, gebruikmakend van speculatieve en suggestieve droom- en overdrachtsanalyses van een select aantal volwassen patiënten (Eschenröder, 1986). Dat zulke arbitraire concepties als die van de psychoanalyse in brede kring de status van vaststaande feiten hebben kunnen krijgen, lijkt niet in de laatste plaats te kunnen worden toegeschreven aan de (leer)stelligheid waarmee erkende 'autoriteiten', in het bijzonder zenuwartsen, ze debiteerden.

Ter illustratie van een en ander refereren we nog eens aan Carps voor practici bedoelde boekje over conflicten van het kinderleven. In zijn uitleg over de bij jonge kinderen veel voorkomende nachtelijke angstaanvallen poneert Carp: 'Het lijdt geen twijfel, dat de pavor nocturnus een infantiele vorm eener angstneurotische reactie is'. Die ontstond doordat het kind getuige was geweest van seksuele intimiteiten van zijn ouders. 'Ongetwijfeld' was hierdoor zijn fantasie geprikkeld en werden er hevige schuld- en angstgevoelens opgeroepen (Carp, 1934, p. 24). De desbetreffende uiteenzetting blijkt grotendeels ontleend te zijn aan een studie van de Neo-Freudiaan Wilhelm Stekel, die in 1925 in Nederlandse vertaling was verschenen: *Nerveuze angsttoestanden en hun behandeling*. Welnu, bij Stekel ontkomt men niet aan de indruk dat de door hem aangegeven etiologie is geconstrueerd in - door suggestie gestuurde - analytische gesprekken met volwassen patiënten en later is gebruikt voor het duiden van kinderangsten. Overigens hield Stekel rekening met de mogelijkheid dat zijn patiënten als kind slachtoffer van incest waren geweest, een traumatische ervaring waarover we bij Carp niets lezen. In ieder geval was de 'angstparapathie' te wijten aan fouten van de ouders (Groenendijk, 1998a, 1998b; Stekel, 1925, pp. 167-189).

Klinische ervaringen hebben ook ten grondslag gelegen aan min of meer radicale voorstellen tot maatschappelijke en culturele veranderingen. Zo inspireerden ze Stekel tot een pleidooi voor verdere afbouw van een hypocriete seksuele moraal en vergemakkelijking van echtscheiding. Toch valt op het zelfbeeld van de psychoanalyse als een liberale leer *in sexualibus*, die veel heeft gedaan om de mensheid te verlossen van levens vergallende pruderie, heel wat af te dingen. Freud was er bijvoorbeeld tot op het eind van zijn leven van overtuigd dat overmatige masturbatie tot neurasthenie leidde en velen van zijn leerlingen hebben dat - ondanks Stekels zwaarwegende bedenkingen - lange tijd met hem geloofd (Groenendijk, 1995, 1997; Mortier, Colen & Simon, 1994; Röling, 1994). Dat de vrijmoedige Spock die redenering omdraaide, kan niet meer dan een doekje voor het bloeden zijn geweest.

In de begeleiding van ouders en de therapie van kinderen hebben psychoanalytici het thema van de masturbatie steeds weer aangeroerd. Het is opvallend aanwezig in de in 1955 verschenen invloedrijke studie over neurotische problemen in de ouder-kindrelatie van MOB-kinderpsychiater Frijling-Schreuder. Men zou kunnen stellen dat analytici met de bewuste thematisering van de masturbatie een taboe hebben willen doorbreken. Seksuele voorlichting zou dan een poging zijn geweest opvoeders tot een meer verantwoorde omgang met dit verschijnsel te brengen (Groenendijk, 1996, 1998b). Met evenveel reden kan men echter beweren dat zij de aandacht van ouders en begeleiders van kinderen juist hebben gericht op handelingen ('solitary pleasures') die au fond geen speciale aandacht vragen. Dan gaat het om

een problematiserend, disciplinerend, verpreutsend of zelfs neurotiserend 'weten'.

Die interpretatie dringt zich op wanneer we kijken naar de behandeling van het duimzuigen in de voorlichtingsliteratuur. Die gewoonte gold lange tijd als min of meer natuurlijk voor 'zuigeling' en peuter. Men stoorde zich er eenvoudig niet aan. De psychoanalyse evenwel transformeerde het tevreden zuigen van peuters en kleuters in een risicovolle dwanghandeling als symptoom van orale fixatie. Het was een vorm van zelfbevrediging, waarin 'ernstige gevaren' voor later verscholen lagen, zo lezen we in de eerste ouderhandleiding die de kwestie uitgebreid besprak. De auteur, de jonge kinderpsycholoog Martinus Langeveld, had via het werk van Susan Isaacs kennis gemaakt met de nieuwe inzichten. Ofschoon hij zich distantieerde van de Freudiaanse interpretatie van duimzuigen als 'een soort onanie', liet hij niet na zijn lezers in één adem voor beide risico's te waarschuwen: 'We nemen het handje liever van de mond (...). Evenals we het handje wegnemen, wanneer het naar de geslachtsorganen grijpt. (...), want dan wordt het een lustbron' (Langeveld, 1938, pp. 23-25).

In latere drukken van zijn populaire ouderhandleiding voegde Langeveld een waarschuwing toe tegen dreigementen met het afhakken van de duim, kiespijn of slechte tanden. Ouders moesten maar geduld oefenen, want 'hoe meer affekt hoe meer weerstand' bij de kleuter (Langeveld, 1949, p. 21). Daarmee lijkt hij tegemoet te hebben willen komen aan de kritiek van kinderanalytica Ada Citroen, die de gevaren van dreigen en straffen vele malen groter achtte dan die van het lustig zuigen tot in de kleuterfase. Het kind had er recht op zijn 'orale honger' te bevredigen. Ontnam men het kind dit genoeg op brute wijze, dan lagen drankzucht of rookverslaving als vormen van regressie in het verschiet. Ook de schuldgevoelens die het gestrafte kind ontwikkelde, konden later tot ernstige stoornissen leiden. Psychoanalytici kwamen de oraal gefixeerde kleuter liever tegemoet met een orale compensatie ter sublimering van de oorspronkelijke lurklust: een snoepje of een pijpje om bellen mee te blazen. Ouders moesten intussen wel beseffen dat het ging om een 'signaal (...) dat het kind onbevredigd is' (Citroen, [1940], pp. 15-25).

Vanwege de verstrekkende risico's die in de omgang tussen ouders en kinderen scholen, hebben Adler, Künkel en Stekel, van huis uit medici, herhaaldelijk bepleit dat de arts zich zou opwerpen als *Erzieher der Eltern*. Daarin stonden zij destijds niet alleen. Onder dieptepsychologen waren er velen die zich niet alleen geroepen voelden ouders voor te lichten; ook aanstaande vaders en moeders moesten worden onderricht over de gevaren van ouderneurosen (Knoop, 1960; Stekel, 1936). Zo catechiseerde de dominee-psychoanalyticus Oskar Pfister aanstaande ouders over de zegeningen van een huwelijk en opvoederschap op psychoanalytische grondslag, dat wil zeggen '[frei] von Komplextücken' (Pfister, 1913, p. 465). Ouders die hun toekomstige opvoedingstaak serieus wensten te nemen, moesten volgens Freuds dochter Anna vooraf in therapie (1965, p. 97). Ongelukkige huwelijken vormden voor menig dieptepsycholoog, onder wie Stekel (1936), een bron van kinderneurosen. Dat alles op basis van speculaties, gepresenteerd als wetenschappelijke feiten, omtrent de pedagogisch-psychologische genese van als neurosen opgevatte problemen. Bij de Alvader der dieptepsychologen vindt men een dergelijk pedagogisch perfectionisme overigens niet (Millot, 1982).

Meer recente voorbeelden van de door psychoanalytische 'ontdekkingen' gelegitimeerde bemoeizucht zijn er legio. Zo schreef nog niet zo lang geleden de analyticus Herman Musaph (1970) een huwelijksboek, waarin hij de neurotische partnerkeuze analyseerde; het culmineerde in handreikingen voor een niet-neurotische partnerkeuze. Volgens Musaph's analyse vormde de moeder-kindrelatie de blauwdruk voor elke partnerkeuze. Welnu, dan

diende 'elke preventie gericht te zijn op de vorming van een *optimaal goede moeder-kind relatie*' (Musaph, 1970, p. 189). Daartoe bood hij een perspectief op reeds aanwezige en nog te realiseren mogelijkheden op het terrein van de geïnstitutionaliseerde zorg voor geestelijke hygiëne. Die fixatie op de moeder-kindrelatie als profylacticum was overigens niet uit de lucht komen vallen.

Dubieuze liefde

Een kernwoord in Stekels pedagogische *Brieven aan een Moeder*, die in 1929 in vertaling werden uitgebracht, is liefde. De liefde van ouders, met name de moeder, gold als het antwoord op een fundamentele behoefte van het kind zich geborgen te weten. Als het basale vertrouwen van het kind in de ouder wordt beschaamd, zal het kind met haat reageren; omdat het die haat niet kan uiten, ontstaat een compromis in de vorm van een neurose. Volgens de Engelse psychotherapeut Ian Suttie lag frustratie van de instinctieve liefdesbehoefte bij het kind aan de basis van alle neurotische en psychotische stoornissen. Zijn ideeën hebben grote invloed gehad op het werk in de kinderafdeling van de Londense Tavistock-kliniek, waaraan hij was verbonden, en via deze ook op andere *Child Guidance Clinics*. De cruciale betekenis van *love objects*, in het bijzonder de moeder, en daarmee van de moeder-kind relatie voor de vorming van het zelf (Eyer, 1992), is een sleutelrol gaan spelen in het discours over opvoeding en kinderverzorging in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Dit relationele perspectief, met zijn concentratie op de pre-oedipale fase, heeft op den duur de preoccupatie met de oedipale problematiek verdrongen.

Psychoanalytici en door de psychoanalyse beïnvloede therapeuten en pedagogen hebben zich decennialang opgeworpen als verdedigers van de onvervangbare betekenis van de biologische moeder en moederliefde in het leven van jonge kinderen. In navolging van psychoanalytisch geïnspireerde studies van Anna Freud, René Spitz, Margaret Ribble en John Bowlby beklemtoonde men de schadelijke nawerking van *maternal deprivation*. Deze opvatting is in Nederland vooral via het werk van de twee laatstgenoemden verspreid. Nog net geen halve eeuw na Ellen Key's klarenstoot proclameerde Ribble *De rechten van de zuigeling* (1948), waarin het recht op een permanent beschikbare moeder met nadruk voorop werd geplaatst. Gevallen uit haar psychiatrische praktijk van koele of onhandige moeders, die zelf als zuigeling liefdeloos waren verzorgd, moesten het cruciale belang van liefdevol 'bemoederen' onderstrepen. Vaders werden gereduceerd tot een voetnoot.

De conclusies die Bowlby trok uit het door hem gelegde verband tussen een labiele en ontspoorde persoonlijkheidsontwikkeling en ontbering van moederlijke zorg bij gehospitaliseerde oorlogswezen, konden hier naadloos bij aansluiten. Waar een moeder bij Spock nog wel eens zonder haar kind mocht uitgaan, zelfs voor meerdere dagen, leerde Bowlby: 'Het bemoederen van een kind [is] niet iets dat bij toerbeurt kan worden georganiseerd. (...) Die vreugde en die innige vereenzelviging kunnen beide partijen alleen dan voelen, wanneer de verhouding ononderbroken is' (1955, p. 79). Die ononderbrokenheid zou een garantie bieden tegen het ontstaan van 'ziekelijke grondpatronen' (Hart de Ruyter, 1959) en daarmee van 'sociaal onbruikbare' mensen (Ribble, 1948, 1956).

Al in 1958 stelde de Leidse zenuwarts J.H. van den Berg, in het pamflet *Dubieuze liefde in de omgang met het kind*, deze benadering ter discussie. Zijn bijdrage riep felle reacties op (Meijknecht, 1961). Volgens hem hadden psychoanalytisch georiënteerde auteurs als Spitz en Bowlby retrospectief een verband gelegd tussen neurotische stoornissen en 'maternal deprivation' en dat verband voor een vaststaand feit uitgegeven, terwijl het niet meer dan een suggestie was. Van den Berg waarschuwde tegen het romantisch apart stellen van

moederliefde als iets dat men als zodanig zou kunnen aanbevelen. Moederliefde openbaarde zich volgens hem in en door de gewone, dagelijkse omgang. Deze kritiek werd enige jaren later onderschreven door J. de Wit, die in zijn onder Waterink verdedigde dissertatie, *Problemen rond de moeder-kind relatie* (1963), een kritische beoordeling gaf van theorieën waarin sprake was van overschatting van de moederrol en onderschatting van de eigen mogelijkheden van zelfverwerkelijking van een kind. Ook De Wit wees erop dat auteurs die overtuigd waren van de schadelijke invloed van moederlijke deprivatie nogal eens via terugredenering een relatie legden tussen actuele neurotische problematiek en moederontbering in de vroege jeugd. Op dit punt gispte hij ook de dissertatie van de psychoanalytica Frijling-Schreuder (1955).

Op de laatste lijkt deze kritiek geen enkel effect te hebben gehad, getuige de in 1965 verschenen bewerking van haar door De Wit bekritiseerde studie. In de jaren zeventig, toen vrouwen zich opmaakten om actief en beroepsmatig deel te nemen aan het maatschappelijk leven, liet de belangrijkste kinderanalytica van Nederland zich in een interview met *Het Parool* (1978) verleiden tot de uitspraak, dat mamma gedurende de eerste drie levensjaren van het kind permanent in zijn nabijheid diende te zijn. Crèches waren uit den boze (Frijling-Schreuder, 1984, pp. 254-256). Eenzelfde overtrokken en generaliserend protest vinden we in de jaren zeventig bij de psychoanalytisch georiënteerde speltherapeute Stades-Veth. In bewerkingen (1973, 1982) van haar bovengenoemde dissertatie uit 1936 en in een geschrift onder de tendentieuze titel *Verraden door mammië* (1981) schreef zij neurotische symptoomvorming bij kinderen toe aan verstoring van de, biologisch verankerde, symbiose van moeder en kind. De auteur schroomde zelfs niet vragenderwijs een verband te leggen tussen een verstoorde symbiose in de babyperiode en het ontstaan van autisme.

Deze reacties op de intreding van moeders in het arbeidsproces zou men kunnen interpreteren als het verraad van zich emanciperende dochters door hun psychoanalytische moederfiguren. Deze opstelling kan niet anders dan als doctrinair-reactionair worden bestempeld (vgl. Spiecker & Groenendijk, 1980). De teloorgang van de psychoanalyse als dominant pedagogisch-psychologisch interpretatiekader, zoals die zich de laatste jaren aftekent, hangt natuurlijk voor een belangrijk deel samen met de financiële beperkingen die van overheidswege gesteld worden aan lange en derhalve dure vormen van psychotherapie (De Kroon, 1999, p. 276). Voorts ziet men hier een effect van de remedicalisering van de geestelijke gezondheidszorg. Wonderpillen als Prozac zijn onmiskenbaar in opmars (De Kroon, 1999, pp. 242, 265; Shorter, 1997, pp. 308-349). Maar, zo laat zich vragen, zouden we die teloorgang ook niet als een verdiende afstraffing voor inductie en versterking van gevoelens van schuld en insufficiëntie kunnen beschouwen?

Besluit

De dieptepsychologie had tot aan de jaren zeventig grote invloed op de bepaling van de norm voor welzijn en de maat van geluk. Zij zette een stempel op discussies over ontwikkelingen in de geestelijke gezondheidszorg. Binnen het psychoanalytisch bolwerk was men zozeer overtuigd van de heilzame werking van de eigen therapie, dat een coryfee als A. van Dantzig nog in 1972 - toen het tij voor de psychoanalyse al aan het keren was - zich aan de volgende voorspelling waagde: 'Het lijkt erop, dat wanneer in ons gedeelte van de wereld de welvaart aan wil houden, voor het eerst in de geschiedenis de aandacht voor het individu, zoals men die sinds Freud heeft gehad, tot een algemeen cultuurgoed zou kunnen worden' (Van Dantzig, 1972, p. 20).

Als we Frijling-Schreuder - schrijvend in 1955 - moeten geloven, heeft de psychoanalyse in

de loop der tijd haar heilzame invloed maar in zeer beperkte mate op de Nederlandse opvoedingspraktijk kunnen uitoefenen. Men zou hooguit wat toleranter jegens het kind als driftwezen zijn geworden, wat zich onder meer heeft geuit in een mildere zindelijkheidstraining (Frijling-Schreuder, 1955, p. 115). Eenzelfde evaluatie maakte Anna Freud (Millot, 1982, p. 170). Als dat waar zou zijn, is dat een nogal bescheiden resultaat, tenzij men gelooft dat rigoureuze zindelijkheidstraining *de* determinerende factor is in het ontstaan van neurotische problemen. In dat geval zou de door de psychoanalyse beïnvloede opvoeding een belangwekkende bijdrage hebben geleverd aan de geestelijke volksgezondheid (Kuiper, 1966, pp. 182-185).

Onze analyse leert dat de invloed van de psychoanalyse en andere dieptepsychologische varianten ook in een andere richting kan worden gevonden. Maken we de balans op van meer dan een halve eeuw dieptepsychologie in relatie met de opvoedingspraktijk, dan doet men er goed aan behalve op de bevrijdende effecten ook bedacht te zijn op haar bijdrage aan processen van psychologisering en neurotisering van de omgang van opvoeders en kinderen alsmede van voortschrijdende theoretische normering van de handelingsruimte van opvoeders en daarmee van de ontwikkelingsruimte van kinderen en jeugdigen. Deze tentatieve conclusie maakt deel uit van een kritische visie op de invloed van de geestelijke gezondheidszorg. Wat overtrokken geformuleerd, zou men dit door de dieptepsychologie en haar vele moderne opvolgers en concurrenten gedragen systeem kunnen aanrekenen, dat het - met overheidssubsidie en verzekeringsgelden - geholpen heeft om het zelf-dragend en zelf-genezend vermogen van de samenleving te ondermijnen. Daardoor zijn mensen steeds minder bereid en bij machte de onvermijdelijke teleurstellingen en tegenslagen des levens te verdragen. Het publiek heeft geleerd zijn psychisch onbehagen te vertalen in klachten, die door geestelijke-gezondheids-deskundigen (h)erkend en behandeld kunnen worden. En omdat het publiek is gaan geloven, dat kinderen al naar gelang de kwaliteit van de ouderlijke zorg in de kinderjaren gelukkige of ongelukkige volwassenen worden, gelden voorlichting, begeleiding, ondersteuning en hulp van deskundigen als onmisbaar.

De enorme groei van de preventieve en curatieve geestelijke gezondheidszorg in verband met de opvoeding is enerzijds te beschouwen als een lofwaardige, gezamenlijke inspanning ter optimalisering van de kwaliteit van de ouder-kind relatie en zelfs ter humanisering van de Nederlandse samenleving. Anderzijds mag men niet voorbijgaan aan de prijs die wij daarvoor betalen: de erkenning van de tekortschietende pedagogische competentie van ouders en de morele plicht tot aanpassing van opvoeders én kinderen aan een door de verzorgingsmaatschappij opgelegde definiëring van het normale (vgl. Hutschemaekers, 1990, p. 245; Görtzen, 1984, p. 41). Als pleister op deze wonde biedt men ouders de illusie dat zij zich samen met orthopedagogen, psychologen en psychiaters oriënteren in een 'probleemcultuur' (Van Lieshout, 1993). De massamedia koesteren die illusie. Deskundigen lijken er in geslaagd ouders tot hun beste bondgenoten te 'protoprofessionaliseren'.

Literatuur

- Bakker, N. (1993). 'Onzekere ouders? Over de geschiedenis van opvoedingsvoorlichting en opvoedingsonzekerheid'. *Pedagogisch Tijdschrift*, 18, 153-172.
- Bakker, N. (1995). *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin, 1845-1925*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Bakker, N. (1998). 'Child-rearing literature and the reception of Individual psychology in the Netherlands, 1930-1950: The case of a Calvinist pedagogue'. *Paedagogica Historica*, Supplementary Series III, 583-602.

- Bakker, N. (2000). 'The meaning of fear. Emotional standards for children in the Netherlands, 1850-1950: Was there a Western transformation?'. *Journal of Social History*, 34, 369-391.
- Belzen, J.A. van (1989). *Psychopathologie en religie. Ideeën, behandeling en verzorging in de gereformeerde psychiatrie, 1880-1940*. Kampen: Kok.
- Berg, J.H. van den (1960). *Dubieuze liefde in de omgang met het kind. Over de late gevolgen van te veel of te weinig moederlijke toewijding tijdens de jeugd* (3e druk). Nijkerk: Callenbach.
- Berkel, D.A.M. van (1990). *Moederschap tussen zielzorg en psychohygiëne. Katholieke deskundigen over voortplanting en opvoeding, 1945-1970*. Assen: Van Gorcum.
- Boekholt, P.Th.F.M. & Booy, E.P. de (1987). *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Bowlby, J. (1955). *Moederlijke zorg. De invloed van moederlijke zorg op het vermogen om lief te hebben* (vert. door H.H. Kist-Methorst). Purmerend: Muusses.
- Carp, E.A.D.E. (1934). *Conflicten van het kinderleven*. 's-Gravenhage: Haga.
- Citroen, A. [1940]. *Kinderpsyche en opvoeding volgens psycho-analytische opvattingen*. Amsterdam: Kosmos.
- Cunningham, H. (1996). *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London/New York: Longman.
- Dantzig, A. van (1972). *Snippers. Artikelen over psychiatrie en psychotherapie*. Vinkeveen: Academic Service.
- Dekker, J.J.H. (1990). 'The role of temporary marginalization. Reformatories and insane asylums: the Netherlands in the nineteenth century'. *Paedagogica Historica*, Special Issue, 125-146.
- Demant, H. (1934). *Het kind en de adolescent in de psychoanalyse*. Antwerpen/Santpoort: De Sikkel/ Mees.
- Depaepe, M. (1998). *De pedagogisering achterna. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Dreikurs, R. (1934). *Alfred Adler's Individualpsychologie*. Rotterdam: Bredée.
- Eschenröder, C.T. (1986). *Hier irrte Freud. Zur Kritik der psychoanalytischen Theorie und Praxis* (2e druk). München/Weinheim: Urban & Schwarzenberg/Psychologie Verlags Union.
- Eyer, D.E. (1992). *Mother-Infant Bonding. A Scientific Fiction*. New Haven/ London: Yale University Press.
- Freud, A. (1961). *Inleiding tot de psycho-analyse voor pedagogen* (3e druk). 's-Gravenhage: Van Stockum.
- Frijling-Schreuder, E.C.M. (1955). *Preventie van neurotische gezinsrelaties*. Assen: Van Gorcum.
- Frijling-Schreuder, E.C.M. (1965). *Preventie van neurotische gezinsrelaties* (2e druk). Assen: Van Gorcum.
- Frijling-Schreuder, E.C.M. (1984). *Kind en volwassene. Ervaringen uit de psycho-analytische en kinderpsychiatrische praktijk*. Assen: Van Gorcum.
- Goei, L. de (1992). *In de kinderschoenen. Ontstaan en ontwikkeling van de universitaire kinderpsychiatrie in Nederland*. Utrecht: NCGV.
- Gomperts, W. (1992). *De opkomst van de sociale fobie. Een sociologische en psychologische studie naar de maatschappelijke verandering van psychische verschijnselen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Görtzen, R. (1984). *Weg met de opvoeding. Met een keuze uit het werk van Janusz Korczak, Ekkehard von Braunmühl, Alice Miller*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Graas, D. (1996). *Zorgenkinderen op school. Geschiedenis van het speciaal onderwijs in Nederland, 1900-1950*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Grewel, F. (1947). *Paedagogische verwaarlozing en opvoedingsfouten*. Purmerend: Muusses.

- Groenendijk, L.F. (1995). 'De opvoedingsvoorlichting van psychoanalyticus Wilhelm Stekel (1868-1940) als remedie voor de menselijke destructiviteit'. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 11, 237-252.
- Groenendijk, L.F. (1996). 'Die kulturkritische Familienpädagogik des Psychoanalytikers Wilhelm Stekels'. *Paedagogica Historica*, Supplementary Series II, 145-162.
- Groenendijk, L.F. (1997). 'Masturbation and Neurasthenia: Freud and Stekel in Debate on the Harmful Effects of Autoerotism'. *Journal of Psychology & Human Sexuality*, 9, 71-94.
- Groenendijk, L.F. (1998a). 'Pedagogie en psychopathologie. De visie van de psychoanalyticus Wilhelm Stekel (1868-1940) op de rol van ouders en gezinsopvoeding in de etiologie, symptomatologie en preventie van de dwangneurose'. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 14, 169-189.
- Groenendijk, L.F. (1998b). 'Psychoanalytisch orientierte Sexualaufklärung vor dem Zweiten Weltkrieg'. In B. Müller, H. Krebs, U. Finger-Tescher (Hrsg), *Jugendhilfe und psychoanalytische Pädagogik* (pp. 147-158). Giessen: Psychosozial-verlag.
- Hart de Ruyter, Th. (1955). *Inleiding tot de kinderpsychologie* (2e druk). Groningen: Noordhoff.
- Hart de Ruyter, Th. (1959). *Moeders en kinderen*. Nijkerk: Callenbach.
- Hutschemaekers, G. (1990). *Neurosen in Nederland. Vijfentachtig jaar psychisch en maatschappelijk onbehagen*. Nijmegen: SUN.
- Imelman, J.D. (1989). 'Een clown in een bolderkar... Methodologische en cultuurpedagogische kanttekeningen bij een pedagogische kroniek'. *Pedagogisch tijdschrift, Speciale Editie*, 67-75.
- Jansz, J. & Drunen, P. van (red.) (1997). *Met zachte hand. Opkomst en verbreiding van het psychologisch perspectief*. Utrecht: Elsevier/De Tijdstroom.
- Keulartz, J. (1987). *Van bestraffing naar behandeling. Een inleiding in de sociologie van de hulpverlening*. Meppel/Amsterdam: Boom
- Key, E. [1903]. *De eeuw van het kind. Studiën*. Zutphen: Thieme.
- Klootsema (1904). *Misdeelde kinderen. Inleiding tot de paedagogische pathologie en therapie*. Groningen: Wolters.
- Knoop, M. (1960). *Omgang met kinderen*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Kohnstamm, Ph.A. (1959). *Persoonlijkheid in wording. Schets ener christelijke opvoedkunde* (3e druk). Haarlem: Tjeenk Willink.
- Kroon, J. de (1999). *Omzien naar de psyche. Een kritisch-historische benadering van de psychiatrie*. Amsterdam: Boom.
- Kuiper, P.C. (1966). *Neurosenleer*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Künkel, F. (1933). *Karakterkunde van de jeugd* (vert. door M. Franken). Amsterdam: Paris.
- Künkel, F. (1934). *Karakter, groei en opvoeding* (2e druk) (vert. door J.W.A. Bruggeman). Amsterdam: Paris.
- Künkel, F. & Künkel, R. (1972). *Opvoeding tot persoonlijkheid*. Amsterdam/Antwerpen: Wereldbibliotheek.
- Kuypers, A. (1931). *Het onbewuste in de nieuwere paedagogische psychologie*. Amsterdam: Paris.
- Kuypers, A. (1936). *De ziel van het kind. De ontwikkeling tot het dertiende levensjaar*. Wageningen: Zomer en Keuning.
- Langeveld, M.J. (1949 [1938]). *De opvoeding van zuigeling en kleuter. Een boek voor ouders en opvoeders* (2e herz. druk). Amsterdam: Meulenhoff.
- Langeveld, M.J. (1956). 'Het pedagogisch aspect van het M.O.B.-werk'. In: *Het Medisch Opvoedkundig Bureau in pedagogisch perspectief*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Lieshout, I. van (1993). *Deskundigen en ouders van nu. Binding in een probleemcultuur*. Utrecht: De Tijdstroom.

- Masthoff-Vermaas, J. (1950). *Het zeer moeilijke kind en zijn behandeling door de vereeniging 'Zoekt het verlorene' te Rotterdam*. Amsterdam: Van Munster.
- Meijknecht, A.P.J. (1961). 'Vijfentwintig jaar kinderpsychiatrie'. In: *Gedenkboek St. Maartenskliniek Paedologisch Instituut 'St. Joseph', 1936-1961* (pp. 135-176). s.l.
- Meulen, R.H.J. ter (1988). *Ziel en zaligheid. De receptie van de psychologie en van de psychoanalyse onder de katholieken in Nederland 1900-1965*. Baarn: Ambo.
- Millot, C. (1982). *Freud, Anti-Pädagoge*. Berlin/Wien: Medusa.
- Mortier, F., Colen, W. & Simon, F. (1994). 'Inner-scientific Reconstructions in the Discourse on Masturbation (1780-1950)'. *Paedagogica Historica*, 30, 817-847.
- Musaph, H. (1970). *Seksualiteit en partnerkeuze. Psychologische fundering*. Haarlem: Erven F. Bohn.
- Nijhof, G. (1978). *Individualisering en uitstoting. Een perspectief voor een psychiatrische sociologie*. Nijmegen: Link.
- Pfister, O. (1913). *Die psychanalytische Methode. Eine erfahrungswissenschaftlich-systematische Darstellung*. Leipzig/Berlin: Klinkhardt.
- Preez, D.C.S. du (1937). *Die Individual-psigologie en sy pedagogische beskouinge*. Delft: Meinema.
- Reble, A. (1967). *Geschichte der Pädagogik* (9e druk). Stuttgart: Klett.
- Ribble, M.A. (1948). *De rechten van de zuigeling. De vroegste psychische behoeften en hun bevrediging* (vert. J.C. Soewarno-van der Kaaden). Leiden: Stafleu.
- Ribble, M.A. (1956). *De persoonlijkheid van de kleuter* (vert. C. Busser-Meijer). Leiden: Stafleu.
- Rillaer, J. van (1980). *Les illusions de la psychanalyse*. Bruxelles: Pierre Mardaga.
- Röling, H. (1994). *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schelven, Th. van (1934). *Psychologie van het kind. Een boek voor ouders en andere opvoeders*. Amsterdam: Kosmos.
- Seeley, J.R. (1962). 'The Americanization of the Unconscious' [1961]. In H.M. Ruitenbeek (Ed.), *Psychoanalysis and Social Science* (pp. 186-199). New York: Dutton.
- Shorter, E. (1997). *Een geschiedenis van de psychiatrie. Van gesticht tot Prozac*. Amsterdam: Ambo.
- Spiecker, B. & Groenendijk, L.F. (1980). 'Wat is er met het kind gebeurd? Het effect-ontwikkelingsmodel en de geschiedenis van het kind'. *Pedagogische Studiën*, 57, 1-10.
- Spock, B. (1950). *Baby en kleuterverzorging* (bew. door Ph.H. Fiedeldij Dop). 's-Graveland: De Driehoek.
- Stades-Veth, J.A. (1973). *Spel als signaal bij liefdesverdriet en gewetensconflicten van het kleine kind*. Groningen: Tjeenk Willink.
- Stades-Veth, J.A. (1981). *Verraden door Mammie'. Verstoorde Symbiose*. Den Haag: Stades-Veth.
- Stades-Veth, J.A. (1982). *Spel als signaal na ziekenhuisopname van baby of peuter; met acht speltherapieën en follow-up*. Den Haag: Stades-Veth.
- Stekel, W. (1925). *Nerveuze angsttoestanden en hun behandeling* (vert. door H.A.E. van Dishoeck & R. le Coultre). Leiden: Leidsche Uitgeversmaatschappij.
- Stekel, W. (1929). *Brieven aan een moeder* (vert. door J.H. Schouten) (2 dln.). Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Stekel, W. (1936). *De opvoeding der ouders* (vert. door J.H. Schouten). Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Stroeken, H. (1997). *Freud in Nederland. Een eeuw psychoanalyse*. Amsterdam: Boom.
- Strümpell, A. (1905/06). 'Zenuwachtigheid en opvoeding'. *Tijdschrift voor Kinderverzorging*, 3, 73-75, 82-85, 91-92, 99-100, 108-109, 118.

- Tibout, P.H.C. (1948). *Over het onderzoek en de behandeling van kinderen met afwijkend gedrag. Psychiatrisch-sociale beschouwingen*. Purmerend: Muusses.
- Vedder, R. (1963). *Afwijkende kinderen in de school* (4e druk). Groningen: Wolters.
- Veth, J.A. (1936). *Spelanalyse als methode van psychologisch onderzoek en van behandeling van kinderen met neurotische verschijnselen*. Leiden: IJdo.
- Webster, R. (1996). *Why Freud Was Wrong. Sin, Science and Psychoanalysis*. London: Harper Collins.
- Westhoff, H. (1996). *Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Wit, J. de (1963). *Problemen rond de moeder-kind relatie*. Arnhem/Zeist: Van Loghum Slaterus/De Haan.
- Wurff, A. van der (1989). 'Ongehoorzaamheid of castratieangst'. *Pedagogisch Tijdschrift*, Speciale Editie, 89-95.
- Wurff, A. van der (1990). 'Aspecten van medicalisering en normalisering bij de opkomst van het medisch-opvoedkundig werk in Nederland in het begin van de twintigste eeuw'. *Pedagogisch Tijdschrift*, 15, 102-110.
- Zimmer, D.E. (1990). *Tiefenschwindel. Die endlose und die beendbare Psychoanalyse*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.

Noten

[1] Dank gaat uit naar Johan Sturm, die een eerdere versie van dit artikel van constructief commentaar voorzag.